

930.253(477)"1920/1930"

Л. Ф. ПРИХОДЬКО*

**ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ “АРХІВНИЙ ФОНД”
В УКРАЇНСЬКОМУ АРХІВОЗНАВСТВІ
1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр.**

Проаналізовано особливості формування поняття “архівний фонд” у працях українських архівознавців і архівістів 1920-х – початку 1930-х років.

Ключові слова: архів; архівний фонд; принцип походження; фондування архівний документів.

Зацікавленість творчою спадщиною та діяльністю українських архівознавців і архівістів, які були причетні до розроблення теоретичних засад й прикладних аспектів архівної справи в Україні, нині зумовлена необхідністю комплексного відтворення загального образу вітчизняної архівної науки. Чи не найяскравішими в її історії виявилися 1920-ті – початок 1930-х рр., позначені впровадженням нових ідей, концептуальних підходів, дослідницьких методів, активним пошуком шляхів оптимальної організації архівної справи. Розбудова архівної галузі України в означений період була тісно пов’язана з поняттям “архівний фонд”, окресленням його головного змісту, обсягу, принципів організації. Ці питання посідали чільне місце в дослідній рефлексії вчених і науковців, у методичних пошуках архівістів-практиків, а їхні здобутки випробувані часом. Можливість через реконструкцію розроблених ними теоретичних підходів й методичних рішень розширити знання про особливості формування цього поняття в українському архівознавстві слугує певним доказом актуальності обраної нами для студіювання теми. Цінним джерелом для її дослідження є праці С. Білоконя¹, Г. Боряка², Г. Волкотруб³, І. Гирича⁴, Я. Калакури⁵, К. Климової⁶, І. Маги⁷, І. Матяш⁸, Н. Московченко⁹, Н. Павловської¹⁰, Г. Папакіна¹¹, Р. Пирога¹², С. Сельченкової¹³, котрі сформували підґрунтя вивчення провідних тенденцій розвитку вітчизняної архівістики в означений хронологічний період, повернули до суспільного вжитку імена її провідних діячів, які

---

* *Приходько Людмила Федорівна* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

за тоталітарного режиму замовчувались або були заборонені, уможливили поцінування наукового рівня і практичної значущості їхніх праць.

У статті ми спробуємо окреслити суттєві риси та професійно продуктивні сюжети у розробленні цього фундаментального поняття архівної науки.

Слід зазначити, що об'єктивний розгляд проблеми вимагає врахування суспільно-політичного, інтелектуального, історіографічного контекстів доби, особливостей розвитку української історичної науки, джерелознавства, і, безперечно, тих надзвичайно важливих заходів щодо реформування архівної галузі України, які були здійснені у період визвольних змагань і українського державотворення 1917–1921 рр. Ці чинники у комплексі істотно вплинули на становлення і розвиток українського архівознавства, на його пріоритети, аксіологічні орієнтири, формування теоретико-методологічних й методичних підвалин, розроблення понятійного апарату і термінології.

Доба початку 90-х рр. XIX ст. – перших десятиліть XX ст. – складний та відповідальний період політичної й інтелектуальної історії України, позначений значним прискоренням процесу національного відродження на українських землях, глибинними змінами у суспільному, духовному та культурно-науковому житті українства. Вершиною зусиль нового покоління речників національної ідеї стало утвердження Української незалежної держави, і попри нетривалий період її існування, що завершився трагічною поразкою, важливими для подальшої історичної долі народу були прояв його політичної волі, колективної свідомості, а також сама конкретика тогочасних подій, їх функціональний характер як втілення актуального досвіду.

Яскравий вияв в означений період знайшли науково-теоретичні напрацювання представників інтелектуальної еліти України, в яких, незважаючи на тривалі умови бездержавності, колоніальне становище, заборонний тиск і переслідування з боку правлячих кіл Російської імперії, виразно окреслилася здатність провідних діячів української науки, культури, мистецтва синтезувати багатоміжовий духовний досвід народу, самобутньо досліджувати та вирішувати тогочасні суспільні, політичні, філософські, художні проблеми, продукувати етичні та естетичні цінності світового рівня. Вітчизняна гуманітаристика подарувала людству імена, золотими літерами викарбувані на скрижалях світової науки, уособлюючи “український енциклопедизм”, котрий став потужним джерелом національного відродження. Ці процеси доводили інтелектуальну дозрілість національного організму, спроможного завдяки внутрішньому потенціалові самостійно розбудовувати сферу культури, творити її, спираючись при цьому на власні базис і ресурси.

З огляду на суто “українські умови” наприкінці XIX ст. – початку XX ст., їх суспільно-політичний та інтелектуальний контексти, слід

відзначити тісний взаємозв'язок, взаємовплив двох феноменів – національної свідомості та української історичної науки, що перебувала в епіцентрі національного відродження, посилення її ідентифікаційної та інтеграційної функцій, зміну стилю мислення продуцентів історичної думки. Розробка нових концептуальних підходів і конкретно-історичних проблем, оновлення методологічної бази, істотне розширення кола історичних джерел, сфери спеціальних і допоміжних дисциплін, плідна діяльність наукових гуртків, товариств, насамперед. Наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі – НТШ) і Українського наукового товариства у Києві (далі – УНТ) та його історичної секції – найвпливовіших наукових інституцій академічного типу, наявність університетських кафедр української історії, започаткування практики студіювання українською мовою, популяризація української історії в Московському та Петербурзькому університетах, підготовка власних кадрів істориків, формування наукових історичних шкіл – усе це свідчило, що українська історична наука вступила у фазу справжнього самовизначення й піднесення, також підтверджувало факт її існування в українських землях як самостійного соціального інституту. Переконливим доказом цих складних, багатогранних і динамічних процесів стало остаточне ідейно-концептуальне й організаційне оформлення модерної української національної історіографії, окремішної від російської, польської чи німецької історичної науки¹⁴. Наукові концепції української історії, розроблені М. Грушевським, представниками державницької школи – В. Липинським, Д. Дорошенком, С. Томашівським та ін. живили національну свідомість народу, даючи йому синтетичний погляд на свою спільноту як на єдиний, розгорнутий у соціальному часі континуум, як на самостійного суб'єкта історичного процесу, обґрунтовуючи своєрідність і самодостатність його історичного розвитку, перспективу досягнення ним нового етапу історичного буття – здобуття державної незалежності. Історіописання стало засобом витвору національної свідомості, чинником національного самоствердження, надаючи йому наукової легітимності. Модерна українська історіографія відіграла визначальну роль в українській революції національної ідентичності¹⁵.

Ідея державності як теоретичний постулат та явище української історії була залучена українською історіографією до ідейного арсеналу національного відродження на основі опрацювання вітчизняними вченими широкого спектру історичних джерел з історії України – фундаментального компонента історичного знання, різноаспектного за наявними типами, родами, видами, підвидами джерельного матеріалу, необхідного для інтерпретацій історичного розвитку українського народу. Надзвичайно важливим і продуктивним у їх дослідженні та використанні в українській історіографії є період із другої половини ХІХ ст. і до початку 30-х років ХХ ст., позначений активним розгортанням ев-

ристичної, археографічної, едиційної діяльності, розширенням упровадження до наукового і суспільного обігу корпусу українських писемних документальних й нарративних джерел, зростанням наукового рівня джерелознавчих досліджень тематичного, проблемного, персоналогічного, хронологічного, типолого-видового спрямувань. Наукові пошуки кількох поколінь українських учених – В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, О. Лазаревського, І. Лучицького, В. Іконникова, І. Каманіна, Д. Багалія, М. Василенка, М. Грушевського та його учнів львівської й київської шкіл, М. Довнар-Запольського, Д. Дорошенка, І. Линниченка, В. Модзалевського, М. Слабченка, Д. Яворницького та ін., оперті на першоджерела, визначили формування джерельної бази синтетичної історії України, її структуру, вектори наукового осмислення, стимулювали розроблення теоретичних й методичних аспектів, дослідницького інструментарію, безпосередньо пов'язаного з класифікацією, аналізом і з критикою історичних документів (встановлення справжності джерела, його атрибуція, датування, визначення типологічної належності, з'ясування спонукальних мотивів створення, питань історії тексту та визначення його основної редакції, тлумачення тексту джерела, виявлення зв'язків між джерелами, що відбивають безпосередньо об'єктивні зв'язки між певними історичними подіями та процесами), тобто з притаманним власне джерелознавству колом проблематики. Накопичення фактів, численні посилання на архівні документи, критичне ставлення до першоджерел відбивали вплив на дослідницькі методики сцієнтизму, позитивістського ідеалу науковості, притаманного українському науковому середовищу кінця ХІХ – початку ХХ ст., що мав відповідати постулатам об'єктивності, універсальності, критеріям ясності та логічній послідовності опису з усталеними правилами опрацювання джерел, побудові узагальнень і висновків на основі збирання та зіставлення незаперечних фактів. Як слушно зауважила І. Колесник, українська історична наука, починаючи з другої половини ХІХ ст., була здебільшого орієнтована на виконання саме позитивістської програми – вивчення та видання джерел з української історії як необхідної умови здійснення наступного історичного синтезу¹⁶. Результати джерелознавчих пошуків і публікації історичних документів переважно друкувалися на сторінках “Киевской старины”, “Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца”, у Записках НТШ, часописах “Україна” і “Літературно-науковому віснику”, “Записках” й “Збірниках” УНТ, друкованих органах губернських учених архівних комісій, впродовж 1920-х років – у численних виданнях, підготовлених науковими інституціями Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), науково-дослідною кафедрою історії України на чолі з Д. Багалієм, науковими товариствами, вищими навчальними закладами тощо. Дослідна діяльність українських учених у галузі історичної науки та їхній джерелознавчий

доробок сформувавши в означений період міцний фундамент наукового дослідження історії України, а також справили благотворний вплив на становлення і розвиток вітчизняної архівознавчої думки, формування практичних засад архівної справи України.

Українські інтелектуали глибоко усвідомлювали унікальну значущість архівних документів для наукових історичних студій, у розбудові державності, формуванні історичної пам'яті та культурно-духовному відродженні нації¹⁷. За характером своєї науково-дослідної діяльності їм доводилося багато працювати в архівах, а відтак вони були добре обізнані з тим критичним станом, який склався в архівній галузі України у межах Російської імперії. Свідчення тому – концентрація документів українського походження в архівах Петербурга і Москви, суперечливий характер російського архівного законодавства, взаємовиключні положення якого ставили процес збереження архівної спадщини українського народу в залежність від рішень уряду, байдужість царських чиновників, їхня неспроможність запобігти втраті унікальних історичних джерел, брак коштів, відповідних приміщень, кваліфікованих фахівців. Діяльність архівних установ і наукові дослідження на українських теренах трималися завдяки подвижницькій праці національно-свідомих учених й архівістів-практиків. Збереження національної архівної спадщини вимагало рішучих кроків у напрямі докорінної системної перебудови архівної справи в Україні.

Перші дієві заходи у цьому напрямі були здійснені за доби визвольних змагань та українського державотворення, особливо у 1917–1918 рр. і пов'язані з діяльністю Бібліотечно-архівного відділу, організованого при департаменті мистецтв Генерального секретарства справ освітніх Української Центральної Ради (з 9 січня 1918 р. при Народному міністерстві освіти УНР) під керівництвом О. Грушевського (1877–[1942])¹⁸, а також Архівно-бібліотечного відділу Головного управління у справах мистецтв і національної культури (ГУМНК), очолюваного В. Модзалевським (1882–1920)¹⁹. Саме цим державним установам довелося закласти перші “цеглини” у фундамент формування національної архівної системи. Слід відзначити, що їх керівники – відомі українські історики – були прекрасним знавцями архівів.

Зокрема, О. Грушевському довелося багато працювати як в архівах Києва, Москви, Петербурга, так і за кордоном – в Австрії та Німеччині, де він не лише виявляв цінні документи з української історії, а й аналізував систему організації та методику роботи архівних установ. У процесі багатолітніх наукових *досліджень* він залучив до наукового обігу джерела з історії Великого князівства Литовського, соціально-економічного життя українського народу в XVI–XVIII ст., громадсько-політичних рухів в українському суспільстві XIX ст., реконструюючи на їхній основі історію України. Ще на початку своєї наукової діяльності,

у 1908 р., на засіданні Археографічної комісії НТШ історик ініціював “План видання актів внутрішньої історії Гетьманщини”, які вважав цінною джерельною базою дослідження юридичних, економічних умов формування старшинського та монастирського землеволодіння, адміністративного устрою, розвитку фінансової системи. О. Грушевський був автором низки праць з історії, історіографії, джерелознавства, історичної географії, архівознавства, етнографії, літературознавства, долучився до ідейного й організаційного творення української гуманітарної науки перших трьох десятиліть ХХ ст., розбудови національної освіти, розроблення концептуальних засад розвитку бібліотечної справи в Україні. Зокрема, активно працював в НТШ і УНТ, брав участь у заснуванні Українського народного університету, Академії наук та її установ, Української національної бібліотеки, у розробленні багаторівневої системи підготовки та перепідготовки архівістів із диференційованими навчальними планами й програмами. Науково-дослідна рефлексія гуманітарія переважно була пов’язана з історією України, її різними галузями та епохами, починаючи від часів Княжої доби, через литовсько-польський період, Козацько-Гетьманську державу XVII–XVIII ст. до національно-культурного відродження XIX ст. Досліджуючи на глибокій джерельній основі історію України XVII–XVIII ст., він приділив значну увагу історії козацтва, державотворчим процесам, особливостям економічного життя, суттєвим змінам в ієрархії еліти, боротьбі народу за свою незалежність і державність. Працюючи над проблемами української історіографії XIX ст., О. Грушевський прагнув відтворити її еволюційний шлях, розкрити внесок вітчизняної наукової еліти у розроблення концепції української історії, залучити до наукового обігу цінний історіографічний матеріал. Науково-історичний процес учений вивчав у тісному зв’язку з суспільно-політичною думкою і громадсько-політичними рухами, зокрема, з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, наукових інституцій, особливо НТШ і УНТ – українських протоакадемії, які відіграли визначну роль у новітній історії національної науки й культури. Йому також належить ряд студій, присвячених проблемам етнографії, фольклористики та літературознавства, в яких він прагнув відобразити духовні чинники розвитку українського народу, що визначили неповторність його національного образу.

В. Модзалевський – автор численних праць з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст., генеалогії, геральдики та мистецтвознавства, знакова постать у вітчизняному родознавстві. Популяризації імені та утвердженню наукового авторитета вченого сприяли його генеалогічні пошуки насамперед підготовлений ним фундаментальний “Малороссийский родословник” (т. 1–5), котрий дав українській науці багато цінного різноаспектного матеріалу і нині залишається головним джерелом з генеалогії козацько-старшинських родів²⁰. Праця мала ре-

презентативну джерельну базу, сформовану з ґрунтовно дослідженого В. Модзалевським величезного масиву історичних документів, що зберігалися у Департаменті герольдії Урядового Сенату, в архівах губернських дворянських депутатських зібрань, Київському центральному і Харківському історичному архівах, архіві Першого Кадетського корпусу, бібліотеці Університету Св. Володимира, Київській археографічній комісії, Петербурзькій академії наук, Рум'янцевському музеї, Чернігівському земському музеї ім. В. Тарновського тощо. Варто підкреслити, що архівні документи не тільки становили сенс наукових інтересів історика, але й стали справою його життя, яке він присвятив збереженню й примноженню документальних скарбів України. Про це, зокрема, свідчить його наукова діяльність у Чернігівській (з 1903 р.) та Полтавській (з 1904 р.) учених архівних комісіях, Історичному товаристві Нестора-літописця (з 1905 р.), УНТ (з 1907 р.), як одного з фундаторів громадського Комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва на Чернігівщині (1917 р.), у комісіях Української академії наук (1919 р.), і, особливо виразно й багатогранно – у 1918 – 1919 рр. і на початку 1920 р., коли вчений керував вже згадуваним Архівно-бібліотечним відділом (з травня 1918 р.), також Архівною секцією Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи (ВУКОПМИС) (з березня 1919 р.), був призначений начальником Головного архівного управління УСРР і директором Всеукраїнського головного архіву (з липня 1919 р.).

Попри складнощі політичного й економічного життя, брак коштів, співробітники цих установ здійснили конкретні кроки щодо реалізації накреслених планів. Уперше в Україні було опрацьовано й сформульовано головні засади архівної реформи та розпочалося виконання науково обґрунтованої, національно орієнтованої й перспективної програми розбудови архівної справи з чітко визначеними напрямками: виявлення, збереження й охорони архівних документів; повернення українських архівів з-за кордону; створення зведеного реєстру архівної спадщини; заснування Українського національного архіву, де мали зберігатися документи загальнодержавного значення, виняткової історичної та наукової цінності, з підпорядкованими йому археографічною комісією, губернськими архівами та науковими установами; надання вченим архівним комісіям статусу державних установ зі збільшенням штату і функціями їхнього контролю за станом діловодства у місцевих установах і організаціях; формування мережі нових архівних установ і підтримка діючих; видання археографічного часопису; започаткування системи підготовки фахівців архівної справи. У процесі здійснення заходів цієї програми вирішувався спектр питань теоретичного і практичного характеру.

Значна увага була приділена проблемам організації документів на внутріархівному рівні, їх обліку, описуванню, створенню довідкового

апарату, удосконаленню науково-дослідної роботи в архівних установах і підвищенню фахового рівня їхніх співробітників. Свідченням цього є “Звернення Бібліотечно-архівного відділу до Генерального Секретарства військових справ про організацію збирання воєнно-історичних документів” від 11 січня 1918 р.²¹, підписане О. Грушевським, в якому було вказано на необхідність “збирання матеріалів з історії війни”, негайного припинення їх передавання до Московського архіву Головного штабу та організацію надходження відповідно впорядкованих архівних документів такого профілю (у тому числі фотографій, альбомів, газет) до заснованого у Києві Військово-історичного відділу. Також ним була підготовлена влітку 1918 р. “Доповідна записка про створення у Києві архіву “Юго-Западного фронту Союза Городов”²², яка виразно ілюструє комплексний підхід історика до вирішення проблем організації цілісних архівних документальних комплексів на базових принципах походження і неподільності, обліку нових надходжень, фондування архівних документів тощо. Концентруючи увагу на таких актуальних для архівної справи України проблемах, як забезпечення збереженості архівних документів та інтелектуального доступу до них, учений виклав у статті “Сучасне українське архівознавство” методичні підходи до підготовки архівних описів охоронного й реєстраційного характеру, а також до наукового описування архівних документів на основі ґрунтовного опрацювання їх внутрішнього змісту, що має прислужитися науковому студюванню насамперед у царині української історичної науки. Першочергового значення він надавав виявленню, описанню та дослідженню ретроспективних документальних комплексів – архівних фондів і колекцій з історії установ, станів, землеволодіння (козацького, селянського і монастирського), адміністративного устрою, судової та фінансової системи Лівобережної України після 1654 р., а також родинних архівів²³. Залишившись керувати Бібліотечною секцією Архівно-бібліотечного відділу, О. Грушевський влітку 1918 р. долучився до розроблення Статуту Українського національного архіву (далі – Статут). За його задумом це мала бути загальнодержавна установа європейського рівня з чітко визначеними функціями: зберігання історичних джерел, створення належних умов для їх накопичення та наукового опрацювання і через розроблення довідкового апарату, забезпечення права доступу користувачів до архівної інформації. У розділах цього документа було визначено статус, підпорядкування, структуру, головні напрями діяльності, функціональні обов’язки керівного складу та співробітників Архіву, також ретельно прописано його штатний розпис і фінансування.

У розділі Статуту “Науковий склад Архіву” вчений виокремив п’ять основних відділів установи, що відображали структурну організацію ретроспективних документальних комплексів:

“1) Державний, де переховуються документи надзвичайної ваги, які стосуються сьогочасного стану у державі і її відносин з іншими державами.

2) Старих справ, де зберігаються старі документи до XIX в[іку], які мають велике значіння для української історії і передовсім стосується до бувших центральних установ України.

3) Київський Центральний Архів старих справ з інституцій Київської, Волинської і Подільської губерній (в теперішнім складі).

4) Київський обласний архів, де зберігаються документи ліквідованих або й існуючих інституцій, передані після загально-прийнятого плану передачі старих документів.

5) Церковний, де зберігаються старі справи з архівів консисторських, церковних, монастирських, єпископських, передані за наказом”²⁴.

Ще одним напрямом діяльності О. Грушевського, якому він надавав великого значення у контексті забезпечення цілісності національної архівної спадщини, було послідовне відстоювання невід’ємного права України на повернення примусово вивезених до Росії за наказом царського уряду архівних документів українського походження. Згідно з розпорядженням Міністерства народної освіти, у травні 1918 р. він очолив архівну секцію, створену при Міжвідомчій комісії з питань врегулювання в українсько-російському мирному договорі проблеми повернення в Україну культурних цінностей (далі – Комісія). У підготовлених Комісією матеріалах було чітко визначено перелік унікальних і цінних документів, що підлягали поверненню в Україну, зокрема: 1) з архіву Міністерства юстиції в Москві – архівів земських повітових судів, магістратів, окружних судів, палат громадянського й кримінального суду, міських дум, казенних палат, вивезених до Москви після судової реформи 1864 р., також Литовської Метрики і Коронної Метрики (у тих їхніх частинах, що стосуються України), всіх книг “Генеральних слідств о маестностях”; 2) з Академії Наук – усіх матеріалів Рум’янцевського Генерального опису Малоросії; 3) з архіву св. Синоду – архіву уніатських митрополитів; 4) з Археографічної комісії у Петрограді – матеріалів, які було вивезено у 1830-х рр. з Архіву Генеральної Військової Канцелярії, а також з архівів Київських монастирів, переданих Київською Духовною Академією; 5) з Архіву Головного управління у справах друку – усіх затриманих цензурою рукописів українських письменників²⁵.

На увагу заслуговує проект перетворень в архівній галузі доби Гетьманату – “План організації архівної справи в Україні”, автором якого був І. Каманін (1859–1921), відомий історик, архівіст, громадський діяч. Науковий доробок ученого вагомих не тільки в кількісному, але й в якісному відношенні – близько 300 наукових праць (з них

260 опубліковані) з історії України та Росії XVI–XVIII ст., всесвітньої історії, архівознавства, археографії, палеографії, філігранології, археології, літературознавства, котрі мають високі джерельну цінність та інформаційний потенціал. З 1890 р. і до кінця життя він очолював Центральний архів давніх актів (далі – ЦАДА), де під його керівництвом була розгорнута комплексна робота з упорядкування фондів, складання описів до актових книг і окремих документів. Зосередившись на вивченні актового матеріалу, гуманітарій особливу увагу приділив розробленню методики його описування, також питанням експертизи давніх рукописних матеріалів, наполягаючи на тому, щоб такого роду експертиза здійснювалася виключно у спеціалізованих архівних установах і обов'язково за участю професійно підготовлених архівістів. Плідно І. Каманін займався архівною евристикою, зокрема, виявлені та зібрані ним в Київському ЦАДА, архіві Міністерства закордонних справ і архіві Міністерства юстиції у Москві, Імператорській публічній бібліотеці в Петербурзі матеріали сформували основу окремих томів фундаментального серійного видання київських археографів “Архив Юго-Западной России”²⁶.

Проект І. Каманіна “План організації архівної справи в Україні” передбачав організацію документальних комплексів у межах системи архівних установ у такому складі:

1. Головне Архівне управління з двома відділами (адміністративним і науковим).

2. Український національний архів (державний), при ньому повинні були діяти дві наукові інституції – Археографічна комісія та Археологічний інститут (для підготовки фахових архівістів).

3. Краєві Центральні архіви (у столиці, Харкові та в Одесі, тобто для Правобережної, Лівобережної та Південної України), у структурі котрих мали функціонувати відділи: “а) офіціальних діл і документів; б) рукописних книг ріжного змісту; в) неофіціальної переписки приватних осіб”.

4. Губерніальні архіви, де зберігалися документи XIX ст., дотичні до історії та розвитку певної губернії.

5. Повітові Збірні архіви та створені при них наукові архівні комісії, котрі “завідують архівами волосних правлінь, народних управ, чи земств та міських, містечкових самоврядувань”.

Вчений також окреслив у названих вище архівах особливості формування їхніх документальних комплексів та граничні строки зберігання документів. Зокрема, повітові архіви повинні були накопичувати документи юридичних осіб – правлінь, народних управ, земств, місцевих адміністративних і судових установ, складати їхні описи та після закінчення граничного строку зберігання – 25 років, передавати їх до губерніальних архівів. У губерніальних архівах прийняті документи

підлягали належному технічному опрацюванню – розбиранню (за програмою, розробленою крайовими центральними архівами), відокремленню для знищення непотрібних документів, а також тих, що повинні були зберігатися, складання до них архівних описів, а після закінчення встановленого для цих документів строку зберігання – 50 років, вони передавалися до крайових центральних архівів. Останні, у свою чергу, були зобов'язані відокремити з-поміж отриманих справ і документів ті, що мали загальнодержавне значення і передавати їх до Національного архіву, а документи, що залишалися в їхніх фондах, систематизувати та складати до них наукові покажчики. І. Каманін наголошував, що архіви та діючі при них архівні комісії повинні видавати збірки архівних документів, адже “Для розвою нашої національної свідомості необхідно дослідження минулого, вивчення нашої історії, історія ж наша вся, у всіх галузях і подробицях, – в архівах”²⁷.

Слід відзначити, що відносно короткий період існування Української гетьманської держави виявився досить плідним не тільки для архівного будівництва, але й для організації поточного діловодства, внаслідок чого сформувалася повноцінна джерельна база цього періоду української історії. Вже за кілька днів по встановленню гетьманського правління, 8 травня 1918 р. при Державній генеральній канцелярії було засновано Науковий архів, а особливі завдання цієї архівної установи доведено до всіх міністерств і відомств у липні. Досить чітко була налагоджена робота з документами у міністерствах й відомствах, Державному сенаті, завдяки чому вдалося сформувати майже 40 повноцінних фондів центральних установ та організацій новітнього гетьманату. Однак доба Директорії з її ідеологічними пріоритетами завдала цій ретельно і дбайливо зібраній архівній базі відчутного удару – більшість паперів самого П. Скоропадського, архіву його власного штабу, Генерального писаря, Державної канцелярії було втрачено безповоротно²⁸.

Отже, докорінна системна реформа архівної галузі України, започаткована у період визвольних змагань провідниками національного руху і представниками національно свідомої наукової еліти, безперечно, мала позитивні результати та перспективне значення, незважаючи на те, що не всі накреслення вдалося втілити у життя. Діапазон пріоритетних напрямів діяльності перших керівних архівних установ був досить широким і охопив практично всі найбільш важливі ділянки архівної справи молодої Української держави. І хоча поняття “архівний фонд” на ґрунті української архівістики в означений хронологічний період залишалось не унормованим, проте досвід, отриманий у ході реформи на рівні організаційних заходів, законодавчого врегулювання, теоретичних підходів й методичних рішень істотно вплинув на розвиток вітчизняного архівознавства, його інструментарій і намітив шляхи до розв'язання проблем фондової організації архівних документів.

У радянському архівознавстві поняття “архівний фонд” як основної класифікаційної й облікової одиниці та принципи його організації розроблялися впродовж 1920-х років, а їхнє практичне втілення набуло активного характеру наприкінці 1930-х років, після затвердження низки законодавчих, інструктивно-нормативних і методичних документів, також з прийняттям Конституції СРСР 1936 р. і завершенням формування Державного архівного фонду СРСР (далі – ДАФ СРСР).

Науково-теоретичному обґрунтуванню поняття “архівний фонд” та активізації архівознавчих студій, присвячених цій тематиці, сприяла “термінологічна дискусія” середини 1920-х років за участі істориків, архівознавців, архівістів-практиків. Зокрема, велика увага визначенню сутності поняття “архівний фонд” була приділена на I з’їзді архівних діячів РСФСР у 1925 р., на якому обговорювалися дві доповіді з архівної термінології, підготовлені членами московської та ленінградської термінологічних комісій. Членами Московської комісії (Б. Анфілов, І. Голубцов, А. Сергеев) було запропоновано таке його формулювання: “Архивным фондом учреждения или лица называется вся совокупность архивного материала, органически отложившаяся в процессе деятельности этого учреждения или лица”²⁹. Б. Анфілов пояснював, що основу дефініції цього поняття становить “производственный принцип – процесс деятельности, который с одной стороны образует определенные материалы, а с другой стороны – притягивает к ним другие материалы”³⁰. Представниками ленінградської термінологічної комісії (А. Андреев, Г. Князев) архівний фонд розумівся як “совокупность единиц хранения архивного материала, объединенных в архиве в одно обособленное целое, под общим названием и обычно имеющих самостоятельную для данного собрания архивную нумерацию”³¹. Вони вважали, що архівний фонд формується із 3-х груп архівного матеріалу: 1) матеріалів, що відклалися у процесі діяльності фондоутворювача – установи чи особи; 2) матеріалів, зібраних у результаті діяльності інших фондоутворювачів – установ чи осіб; 3) з історично утворених або спеціально організованих груп архівного матеріалу у самому архіві³². Відмінність у підходах московської та ленінградської термінологічних комісій полягала насамперед у тому, що перші були прихильниками історичного принципу фондоутворення, а позиція їх колег з Ленінграда базувалася на багаторічних спостереженнях за наявними в архівах ретроспективними документальними комплексами та відображала їхні прагнення врахувати багатоманітність причин утворення й відкладання архівних документів. За результатами дискусії на з’їзді було прийнято формулювання, запропоноване московською термінологічною комісією. У цей період російськими архівістами також активно вивчався зміст принципу неподільності архівних фондів³³.

Українські архівісти також приділяли цим питанням значну увагу. Зосередженість на пошуках оптимальних шляхів фондової організації

архівних документів – прикметна риса науково-дослідної рефлексії в українській архівістиці 1920-х – початку 1930-х рр. Бурхливе поживлення цієї проблематики було тісно пов'язано із реформуваннями архівної галузі, необхідністю вирішення широкого кола питань архівного будівництва. Мозаїку наукових розробок склали студії українських учених-істориків, архівознавців і архівістів В. Веретенникова, О. Водолажченко, В. Домбровського, М. Лятошинського, В. Міяковського, В. Нікітіна, В. Романовського, М. Яновського та ін., в яких виразно відбилася спрямованість до осмислення та узагальнення здобутків західноєвропейської і російської архівознавчої думки, окреслення нових дослідницьких завдань й практичних підходів. Це, зокрема, ілюструє публікація у 1925 р. тексту підручника з архівознавства голландських архівістів С. Мюллера, Й. А. Фейта і Р. Фруїна у перекладі та з коментарем О. Водолажченко³⁴.

Важливою подією в архівному світі України стала праця В. Романовського (1890–1971) “Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах” (1927)³⁵. Його автор – історик, джерелознавець, археограф, архівіст, педагог – належав до блискучої плеяди учених, чия роль у розбудові української історичної науки та архівістики 1920-х років, творенні повноцінного культурного розвою важко переоцінити. Він залишив багатогранну наукову спадщину, яка відображає достатньо широкий діапазон його наукових зацікавлень. Це – дослідження історії України другої половини XVII–XVIII ст., зокрема, адміністративного й фінансово-економічного устрою Гетьманщини, економічного та демографічного розвитку Лівобережної України на основі ґрунтовного опрацювання значного за своїм обсягом масиву документальних й наративних джерел, особливо переписних книг 1666 р. і підготовка їх до друку, також історіографічні студії, присвячені провідним представникам української історичної науки: М. Костомарову, П. Кулішу, В. Антоновичу, М. Грушевському, В. Модзалевському, Д. Багалію та ін., вивчення історії книгодрукування в Україні (співавтор видання “Українська книга XV–XVII–XVIII ст.”, К., 1926), підготовка каталогу українських стародруків, опису грамот та актів до збірки Київської археографічної комісії для розгляду давніх актів, також збірок документів з історії Києва, міст Правобережної України тощо. Серед наукових пріоритетів історика – архівістика, котра пронизувала його багатолітні наукові пошуки та напрацювання³⁶. Упродовж 1920-х – на початку 1930-х рр. В. Романовський, очолюючи Центральний архів давніх актів (з 1921 р., далі – КЦАДА), активно долучився до розроблення теоретичних засад і прикладних аспектів архівної справи України – описування архівних документів, забезпечення збереженості державного архівного фонду, дослідження історії архівної справи. Науково-дослідну і організаційну діяльність він органічно

поєднав з викладацькою у Київському археологічному інституті (1920–1921 рр.), на історичному факультеті Київського інституту народної освіти (1922 р.), на перших короткотермінових архівознавчих курсах (Київ, 3–18 серпня 1923 р.). Як директор КЦАДА, вчений максимальну увагу приділив вирішенню проблем уніфікації та прискорення описування актових книг, оскільки робота старими методами за його підрахунками, могла розтягнутися на 2000 років. На його переконання, цей напрям діяльності українських архівістів вимагав суттєвого удосконалення на основі грамотних методичних підходів і рішень. Активна діяльність В. Романовського щодо розроблення системи наукового описування актових книг, як відомо, дала позитивні результати. Розроблену і удосконалену ним за результатами дискусії на засіданнях Археографічної комісії ВУАН у 1921 р. схему опису він виклав у доповіді “Принципи архівного опису” на Першому Всеукраїнському з’їзді архівних робітників (Харків, 8–13 травня 1926 р.). Узагальнюючи розробки Укрцентрархіву, В. Романовський подав на розгляд і охарактеризував чотири типи описів: охоронний, основний, докладний, сумарний. Перші три склали блок “основних типів описів”, а сумарний за своїм змістом був наближений до “оглядів”³⁷.

Вже згадувана вище праця гуманітарія “Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах” стала першим національним підручником з питань архівної справи, значним науковим доробком в історичній науці, а її автору додала авторитету й принесла визнання. За рекомендацією Д. Багалія у 1925 р. (ще до виходу праці у світ) йому було присуджено вищу нагороду Всеукраїнського комітету сприяння вченим³⁸.

Структуру підручника склали “Вступні уваги” та дві великі частини: I – “Архіви на Україні” і II – “Принципи порядкування в архівах”, а також бібліографічний огляд “Важливіші праці з архівознавства”. У першій частині вчений подав дефініцію поняття “архівознавство”, проаналізував теоретичне й практичне значення архівів, головний зміст архівних реформ, проведених у країнах Західної Європи, висвітлив значення централізації архівної справи та її основні принципи, а також окреслив той обов’язковий обсяг знань, яким повинні володіти архівісти. Варто підкреслити, що поняття “*архівознавство*” (тут і далі курсив автора – Л. П.) було сформульовано ним в опозиції до усталеного на той час трактування архівної науки як допоміжної історичної дисципліни. Безперечною заслугою В. Романовського є його комплексний підхід до обґрунтування сутності цього поняття. Архівознавство згідно з його концепцією – це наука про архіви, система наукових знань “про архіви та архівне влаштування, яка об’єднуючи матеріал в загальну категорію історичних джерел, дає можливість раціонального обліку, класифікації, збереження і видавання друком цього матеріалу, з метою найліп-

шого його використання як для практичних, так і для наукових потреб”³⁹. Виходячи з таких міркувань, історик зробив перспективний висновок: архівознавство стосовно історичної науки виконує не тільки допоміжну роль (збереження історичних джерел на майбутні часи), а й суто самостійну, зокрема, у вивченні історії архівів, розробленні архівного законодавства, забезпеченні збереженості архівних джерел. На його думку, предметне поле архівознавства має охопити: історію архівів і архівних фондів; історію розвитку архівної науки, архівного законодавства, визначити раціональні підходи до класифікації архівного матеріалу і засоби щодо його охорони, обліку, також зв’язки архівної науки з іншими дисциплінами. Далі у першій частині автор висвітлив історію організації архівних установ на українських землях, репрезентував історію архівної справи України у тісному зв’язку з розвитком архівної справи та архівного законодавства у Росії, Литві, Польщі, країнах Західної Європи, подав відомості про установи, в яких відклалися цінні документи з історії України, зокрема, у зарубіжних архівах.

Друга частина підручника “Принципи порядкування в архівах” була присвячена практичним аспектам виконання в архіві основних робіт: експертизи цінності архівних документів, їх класифікації, систематизації, описування, забезпечення збереженості, використання архівної інформації тощо. Викладові цього матеріалу передували підрозділ “Проекти архівної реформи”, в якому, з урахуванням європейського досвіду, В. Романовський окреслив засадничі принципи реформування архівної справи в Україні: 1) створення державної керівної установи в архівній галузі; 2) проголошення єдиного державного архівного фонду власністю держави та концентрація архівного матеріалу; 3) централізоване управління архівною справою. Проведення архівної реформи забезпечило б, на його погляд, формування гармонійної системи архівних установ в Україні, а саме: 1) чотири центральні архіви, що концентрують архівний матеріал загальнодержавного значення (Центральний архів революції і Центральний історичний архів у Харкові, Центральний історичний архів і архів давніх актів у Києві); 2) п’ять крайових архівів (у Харкові, Чернігові, Полтаві, Дніпропетровську та Одесі), де мають зберігатися архівні документи, необхідні для української науки та діяльності краєзнавчих установ. Питання раціональної концентрації архівного матеріалу він пов’язував також з його зосередженням у культурних центрах країни – академіях, наукових установах, університетах, тобто з максимальним наближенням безпосередньо до користувачів архівної інформації, а також на рівні належним чином упорядкованого окремого архіву.

Торкаючись особливостей фондової організації архівних документів у межах архіву, В. Романовський назвав правило непорушності архівного фонду – принцип “поваги до фонду” одним “з непохитних ка-

менів у фундаменті архівознавства, камінь здобутий гірким та тяжким досвідом працівників над архівним матеріалом”⁴⁰. У розумінні В. Романовським поняття “архівний фонд” (“вся суцільність писаних, друкованих та інших графічних актів та документів...”), головних підходів до його класифікації та внутріфондової систематизації виразно окреслюється успадкований і глибоко осмислений ним доробок західноєвропейської архівознавчої думки, зокрема, ідей французьких і голландських архівістів. Слід також відзначити, що історик підтримав думку В. Веретенникова про поділ фонду установи на архівний і діловодний фонди, оскільки, за його оцінкою, це суттєво *“підкреслює момент походження документу з певної установи, архівний фонд цієї установи робиться при такому визначенні поняттям вже ширшим, що може охопити кілька діловодних фондів”*⁴¹. В. Романовський тримався думки, що *архівний фонд – це “органічне ціле – його сформувало й утворило життя тої чи іншої установи, тому розбивати його штучно, значить втрачати можливість дізнатися про життя цієї установи в цілому”*⁴². Архівознавча суть даної проблеми, на його думку, полягала у тому, що внутрішня природа архівного фонду не може бути усвідомлена і опрацьована без урахування його зовнішніх й внутрішніх характеристик, без набуття ґрунтовних знань стосовно умов, впливів, в яких відбувалося його становлення й формування. З цього випливає, що архівісти під час упорядкування архівного фонду повинні уважно вивчити історію установи, причетної до утворення цього фонду, її компетенцію, порядок діловодства, підрозділи, і на цій основі приймати зважені рішення стосовно відновлення структури фонду, у разі потреби та його класифікації. Проаналізувавши можливості використання територіальної, хронологічної, систематичної, а також історичної або за фондами (*par fonds*) класифікацій для архівних документів, В. Романовський, зазначив, що жодну з них не можна викреслити з практичного вжитку. Проте єдино можливою і доцільною для документів установ, на його переконання, має бути класифікація за фондами, котра відповідає вимогам “принципу поваги до фонду”, забезпечує цілісність і непорушність цих фондів. Її переваги, підкреслив учений, переконливо довів практичний досвід архівістів Німеччини, Італії, Франції. У другій частині підручника В. Романовським було подано 22 основні правила, що містили для архівістів практичні рекомендації стосовно фондової організації архівних документів.

У багатогранній історіографічній палітрі 1920-х років слід виділити низку праць В. Веретенникова (1880–1942), зокрема, “Уваги з досвіду по архівному будівництву” (1925)⁴³, “К вопросу о построении истории учреждений. (Из опыта изучения учреждений России XV–XIX веков” (1927)⁴⁴, “Про поняття “архівний фонд” (1927)⁴⁵, “До принципових питань з розборки та класифікації архівних матеріалів” (1930)⁴⁶, “Архі-

вознавство. Лекція Г” (1931)⁴⁷. Їх автор – визначний історик, фундатор вітчизняної архівної науки, дійсно “знакова” для української архівістики 1920-х років постать, яка уособлює її вагомі здобутки, глибоко заангажована у тогочасне наукове життя. Він був людиною багатогранно обдарованою, з великим ареалом знань, широкою ерудицією, наділений організаторським хистом, працездатністю та цілеспрямованістю. За двадцять років творчої праці в архівній галузі України вчений виявив надзвичайну інтенсивність, динаміку і результативність у своїх дослідницьких пошуках, науково-педагогічній та науково-організаційній діяльності. Своєю науковою творчістю В. Веретенников охопив практично всі основні розділи архівознавства, зокрема, розробив методiku розбирання та класифікації архівних документів, яка протягом 1923–1935 рр. визначала принципи організації документів українських архівів; також методiku описування архівних документів обліково-охоронного і наукового характеру, займався вирішенням проблем забезпечення збереженості архівних документів, обладнанням архівосховищ, проектуванням архівних будівель; обґрунтував концепцію організації архівної освіти в Україні. Ним підготовлено навчальні посібники з питань архівної справи, численні методичні розробки, наукові публікації в спеціальних архівознавчих виданнях, які сприяли вирішенню актуальних проблем розбудови галузі та підвищенню кваліфікації працівників архівних установ. Упродовж 1920-х років В. Веретенников результативно працював у керівних архівних установах, був автором і промотором багатьох проектів, програм, заходів, форумів, присвячених питанням архівного будівництва⁴⁸. На жаль межі статті не дають можливості розглянути вагомий доробок В. Веретенникова у галузі історичної науки, тісно пов’язаний з його напрацюваннями в архівознавстві. Окремої уваги заслуговують методологія історичних студій вченого, його зацікавленість інтелектуальними течіями кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст., відмінними від позитивістської концепції (філософія науки А. Пуанкаре, неокантіанство, історична соціологія). Цей напрям наукової діяльності історика має стати предметом окремого студіювання.

Наскрізним для названих вище студій є комплексний аналіз сутності понять “архівний матеріал”, “діловодний фонд”, “архівний фонд”, розгляд проблематики, пов’язаної з визначенням фондової належності архівних документів, їх класифікацією та систематизацією. Ці публікації становлять найповнішу артикуляцію теоретичних поглядів й практичних підходів історика з означеної тематики, які він екстраполує у предметне і проблемне поле української архівістики 1920-х років.

Серед найважливіших проблем архівного будівництва в 1920-х рр., що вимагали невідкладних науково-теоретичного і методичного забезпечення, за висновком В. Веретенникова, залишалася проблема запровадження єдиної системи класифікації архівних документів. Її ви-

рішення він розцінював, як обов'язкову умову якісної трансформації численних безсистемно сформованих документальних комплексів, що надходили до архівів, у “науково організоване архівосховище”. Ґрунтовні знання вченого усталених в європейській та російській традиціях систем описування історичних джерел, провідних принципів організації архівних документів, його багатолітні спостереження у великих хронологічних відтинках над діахронічним (історико-генетичним) зв'язком документів з установою, у процесі діяльності котрої вони виникали та відкладалися, дали змогу ученому сформувавши підґрунтя для узагальнень і висновків щодо фондової організації документів та їх класифікації, примножити проблемні поля, тематичні напрями досліджень в українському архівознавстві. В. Веретенников постає в них не тільки як прихильний й послідовник ідей голландських архівістів, але й як цікавий їх інтерпретатор.

На переконання архівознавця, найдоцільнішим принципом класифікації архівних документів в українських архівах мав стати принцип походження (у західноєвропейській архівній термінології – провенієнц-принцип, лат. *provenio* – народжуватися, виникати, походити), що відображав історично сформований, генетичний зв'язок документів фонду з їх фондоутворювачем і, завдяки цьому, мав слугувати науковою основою фондової організації цих документів, їх класифікації, внутріфондової систематизації⁴⁹. Для його запровадження В. Веретенников розробив низку дефініцій базових понять архівної науки. Достатньо повно вони були представлені у розробленому ним курсі лекцій “Архівознавство”, що вийшов друком упродовж 1931 р. У першій лекції під назвою “Основні розуміння, як збудувати архівознавство” вчений у вступних заувагах подав стислий огляд історіографії проблеми, в якому торкнувся поглядів голландських (С. Мюллера, Й. А. Фейта і Р. Фруїна), російських (В. Алексєєва, І. Маяковського) і українського В. Романовського) архівознавців на базові поняття архівної науки (“архівний матеріал”, “принцип походження”, “архівний фонд”), питання взаємодії архівів і бібліотек. Також сформулював сутність поняття “архівознавство” як наукової дисципліни, що “має своїм завданням встановити, як треба відповідним способом науково спрацювати архівний матеріал, щоб цілком застосувати його використання з метою наукового дослідження, по-перше, і практичного використання, по-друге”. В. Веретенников не включив до його обсягу історичний аспект, зосередивши увагу на ключових теоретичних і прикладних аспектах архівної науки⁵⁰.

Він подав трактування поняття “архівний матеріал”, яке вважав одним із головних в архівознавстві. На його розуміння, – це “*всі документи – рукописні, друковані на машинці або в друкарні й т. інш., а також рисунки, таблиці і т. інш., якщо вони вийшли з діловодства якоїсь приватної, громадської або державної канцелярії і становлять*

*частину даного діловодства*⁵¹. З об'єктивного погляду, пояснював В. Веретенников, архівним матеріалом можуть вважатися не всі документи, а тільки ті, що мають такі ознаки: 1) це документи, що утворилися в діловодстві певної установи, як результат її діяльності; 2) з плином часу вони втратили своє “ділове значення для поточного життя”; 3) але при цьому зберегли певне “наукове або довідково-практичне значення”. У структурі архівного матеріалу він виділив: архівний фонд, діловодні фонди, підфонди, діловодні одиниці.

Значну увагу вчений приділив поняттю “архів”, розуміючи його як науково-організовану установу, котра зберігає архівні матеріали, впорядковує їх, складає описи до них, забезпечує доступ дослідників до архівної інформації. Визначив типологію архівів: 1) “архіви чинних установ” (відомчі архіви), основна функція яких полягала у забезпеченні довідкових запитів і поточної роботи установи; 2) “самостійні установи науково-дослідного типу” – для обслуговування суто наукових й практичних потреб наукових установ, вчених і дослідників.

Торкнувся архівознавець також поняття “реєстратури установ”, підкресливши, що її головне завдання – збирати та накопичувати діловодний матеріал, котрий перебуває у виконанні та має цілковито “чинне значення”. На відміну від архіву, реєстратури установ працюють тільки з діловодними документами та науково їх не досліджують. Також у першій лекції В. Веретенников сформулював сутність понять “архівний фонд”, розкрив головний зміст основних архівних робіт – класифікації архівного матеріалу, його описування, вилучення непотрібних матеріалів тощо.

Спираючись на ідеї голландських архівістів, В. Веретенников запровадив у науковий обіг поняття “діловодний фонд”. У розробленій ним моделі фондової організації архівних документів це поняття набуло принципового значення і отримало вельми вичерпне й синтезоване тлумачення. Адже походження документа, на його переконання, цілковито визначається “саме тим діловодним фондом, що до нього даний документ має бути застосований. І це тому, що *“діловодним фондом” звемо такий збір документів, де всі документи, що його складають мають точну ознаку приналежності до певної єдиної установи або закладу в широкому розумінні цих понять (державної, громадської або приватно-правової) а також окремої особи – приватної, урядової або юридичної, які для себе самих або хто інший для них утворили кожний із даних документів*⁵². Ця дефініція була сформована В. Веретенниковим у співпраці з Є. Івановим, В. Барвінським і М. Гливенком.

Архівний фонд розглядався вченим, як комплексний, на кшталт архівного депо, тобто, як *“сукупність архівних матеріалів (точніше діловодних фондів), що їх збрала в своєму архіві яка-небудь установа для тих або інших цілей своєї поточної діяльності, потрібних їй в постій-*

ній роботі... До складу даного архівного фонду входять матеріали внаслідок певних причин, органічного зв'язку їх з роботою даної установи, а через те і в своїх окремих частинах архівний матеріал даного фонду є органічно зв'язаний”⁵³. Отже, на перший план у визначенні суттєвих й специфічних ознак поняття він висував природно-історичний процес фондоутворення, причинно-наслідкові зв'язки між документами фонду та їхнім утворювачем (“фундатором фонду”) і внутрішню органічну єдність документів фонду. Неодноразово і в публікаціях, і в усних виступах архівознавець робив акцент на необхідності збереження первісної структури документальних комплексів, що сформувалася в діловодстві установи, та мала стати основоположною для їх класифікації.

Слід зазначити, що свої спостереження, формулювання, висновки В. Веретенников ніколи не вважав істиною в останній інстанції. Тому закономірно, що кожна авторська думка підтверджена великим фактичним матеріалом, історіографічними, архівними і бібліографічними джерелами. Вчений усвідомлював незавершеність в науковому плані запропонованих ним окремих дефініцій, був переконаний, що над їхнім удосконаленням необхідно ще багато працювати, спираючись при цьому на практику повсякденної роботи архівістів.

В. Веретенников приділяв велику увагу питанням збереження цілісності архівної спадщини України, її збагаченню. Виразною ілюстрацією цього слугує його участь у вирішенні питання про передавання документів Центрального Чорноморського архіву в м. Миколаєві до російських архівів на початку 1930-х років. Наразі йшлося про цінні архівні фонди, що відображали економічний розвиток Степової України у XVIII ст. – XIX ст. Учений зайняв абсолютно чітку і принципову, науково обгрунтовану позицію, яку він виклав у тексті, підготовленого ним “Заключения по вопросу о материалах Центрального Черноморского архива в г. Николаеве”⁵⁴. Підтримавши висновок О. Оглоблина з цього питання, він вказав, що передавання матеріалів архіву негативно позначиться на Єдиному державному архівному фонді УСРР, невід’ємною складовою частиною якого цей матеріал достеменно є, тому “*нельзя не протестовать против такой передачи*”⁵⁵.

Заслуговеє на розгляд студія історика-архівіста і літературознавця В. Міяковського (1888–1972) “Про реконструкцію архівних фондів” (1927)⁵⁶, присвячена проблемам відновлення історично сформованої структури архівних документальних комплексів. Її автор був талановитим й плідним дослідником, значною мірою прислужився розбудові архівної справи в Україні у період визвольних змагань, а також протягом 1920-х років⁵⁷. У його науковому доробку: праці з української історії, публікації джерельних матеріалів про В. Антоновича, М. Гулака, М. Драгоманова, М. Костомарова, М. Лисенка, П. Чубинського, громадсько-політичні течії в Україні у XIX ст., дослідження з російської

літератури (про О. Радищева, М. Михайлова), редагування збірника “Декабристи на Україні” (разом з С. Єфремовим), написання приміток до 3-го і 4-го тому Повного зібрання творів Тараса Шевченка (Х., 1927–1929, за ред. С. Єфремова), також статті, присвячені історії та актуальним тогочасним проблемам архівної галузі України, численні огляди, добірки документів, рецензії у журналах “Архівна справа”⁵⁸, “Літературно-науковий вісник”, “Наше минуле”, “Книгарь” тощо. Помітною постаттю В. Міяковський залишався і серед діячів української діаспори, багато праці присвятив дослідженню й популяризації творчості Тараса Шевченка, організації Архіву-музею Української вільної академії наук, писав розвідки про визначних діячів науки й культури – Є. Плужника, Д. Антоновича, Д. Дорошенка та ін.

Починаючи з травня 1918 р. і до початку 1919 р. учений разом з В. Модзалевським плідно працював у Архівно-бібліотечному відділі, а з березня 1919 р. – в Архівній секції завідувачем описової підсекції, де долучився до розроблення необхідного для проведення архівної реформи в Україні “Законопроекту і пояснюючої записки Архівного управління про заснування Українського головного архіву в м. Києві”, також під його керівництвом проводилося розбирання справ Міщанської Управи, складання описів реєстраційного характеру до документів Жандармського Архіву та їх наукове описування, перевіряння наявності справ Архіву Цензурного комітету і впорядкування багатьох інших цінних документальних комплексів, котрі були передані на опрацювання до секції⁵⁹. Очоливши після смерті В. Модзалевського Архівне управління УСРР, він з великою завзятістю продовжив справу свого друга й однодумця. В. Міяковський прагнув забезпечити активну участь керованої ним установи у послідовному і невідкладному реформуванні архівної галузі, вирішенні широкого спектру проблем, пов’язаних з реєстрацією архівів, забезпеченням їхньої охорони, управлінням ними, концентрацією архівних фондів, розробленням чіткого порядку утилізації документів, котрі не мають історичної або наукової цінності, запровадженням експертизи цінності архівних документів за участю науковців і фахівців-практиків. Ним було вперше актуалізовано питання щодо проведення архівного з’їзду у 1920 р.⁶⁰, котрий відбувся тільки через шість років. Слід відзначити, що В. Міяковський успішно керував Київським центральним історичним архівом ім. В. Б. Антоновича, віддаючи всі сили та знання належному опрацюванню й забезпеченню збереженості документів цієї архівної установи, також активно працював у наукових установах ВУАН.

У статті “Про реконструкцію архівних фондів” учений зосередив увагу на тлумаченні поняття “реконструкція”, пов’язуючи її зміст на практичному рівні конкретно з процесом відновлення первісної структури архівного фонду, що історично сформувалася у діловодстві відпо-

відної установи, але через помилки архівістів або через зміни у системі зберігання архівних документів була порушена. На його розуміння, підкріпленого великим практичним досвідом упорядкування документальних комплексів, реконструкція – *“це поновлення правильної структури і складу архівного фонду чи то через з’єднання випадково розірваних частин одного органічного цілого, чи то роз’єднання неправильно з’єднаних частин різних фондів, що не мають між собою органічного зв’язку”*⁶¹. Він розглянув найбільш поширені приклади “реконструкції”: 1) для колекцій; 2) для архівних фондів; 3) під час розподілу архівних фондів через адміністративні потреби; 4) під час з’єднання або роз’єднання частин фонду внаслідок допущених помилок. Підставою для роз’яснень щодо використання певних прийомів реконструкції слугувало врахування ним специфіки історичних умов утворення різних за своєю природою комплексів документів і відповідних принципів їхньої організації в архіві.

В. Міяковський вважав, що застосовувати реконструкцію до колекцій архівних документів, котрі називав “механічними об’єднаннями”, треба обережно. Адже склад їхніх документів, пояснював архівіст, формувався впродовж багатьох років шляхом “спайки”, тобто з’єднання розрізнених документів, певних видів документів за формальними ознаками. Деякі з них, як наприклад, колекції О. Лазаревського вже пройшла архівне опрацювання, широко відома у наукових колах, на її документи посилаються у своїх студіях дослідники. Реконструкцію дотичних до природи колекцій архівних зібрань, утворених архівом або бібліотекою, вчений вважав необхідно здійснювати тільки у разі наявності в їхньому складі документів, що належали архівним фондам і до яких ці документи необхідно було обов’язково повернути. Торкаючись реконструкції архівних фондів, В. Міяковський підкреслив, що її взагалі можна робити *“лише у випадках помилкових або тимчасових з’єднань і розривів фондів, коли між з’єднаними фондами не сталося органічного або глибокого механічного зростання”*. А всі її форми та випадки потрібно обов’язково зафіксувати у відповідних документах (акти, описи), *“щоб зберегти не тільки відомості про час, метод і напрямки реконструкції, але й відомості про тимчасові перебування справ і частин фонду в інших, чужих для нього фондах і колекціях”*⁶².

Актуальні питання експертизи цінності архівних документів висвітлено у статті В. Нікітіна (1898–?) *“До теорії відокремлення непотрібних архівних матеріалів”*(1928)⁶³, відомого на той час своїми працями з теорії та практики архівного будівництва, зокрема, з питань архівного законодавства, збереження та використання документів архівів установ, комплектування державних архівів, підвищення професійного рівня їхніх працівників⁶⁴. Важливою проблемою діяльності архівних установ упродовж 1920-х років він вважав відокремлення архівних до-

кументів, що не мали наукової цінності або практичного значення та підлягали утилізації. Варто відзначити, що це було цілком закономірно, адже у перші роки становлення вітчизняної архівної системи до архівів на державне зберігання надходили різні за рівнем впорядкування документальні комплекси. В їх числі були належним чином організовані, описані, систематизовані, забезпечені довідковим апаратом (описами та покажчиками) архівні фонди установ дореволюційної доби. Проте значний відсоток надходжень становили документи радянських установ, переважно сформовані безсистемно і у розсипу.

В. Нікітін констатував крайню складність теоретичного розроблення проблем відокремлення непотрібних архівних матеріалів, підкреслив, що робота архівів у цьому напрямі, головним чином, ґрунтується на авторитеті та довірі до професіоналізму членів комісій, які приймають остаточні рішення стосовно вилучення архівних джерел і несуть за це відповідальність. Тим часом, зазначив він, зовсім не важко уявити собі те коло різноаспектних проблем, що постають перед ними. Найбільше це стосувалося, за спостереженнями В. Нікітіна, архівістів на периферії, які залишалися справжніми ентузіастами архівної справи, однак через брак коштів не мали можливостей придбати необхідну методичну чи архівознавчу літературу, особливо зарубіжну. Тому свою студію автор вирішив присвятити, за його словами, розгляду теоретичних підходів до відокремлення непотрібних архівних документів, розроблених вітчизняними та зарубіжними архівістами. У першій її частині він здійснив порівняльний аналіз поглядів на проблему, вагомих пропозицій, які належали представникам російської архівної науки – вченим М. Калачову і О. Воронову, архівісту С. Богоявленському, а також вже відомому на той час українському історику та архівісту, професору В. Веретенникову.

Порівнюючи погляди російських учених на справу відокремлення непотрібних архівних документів, дослідник дорікав М. Калачову за дещо спрощений підхід. Але разом з тим відзначив, що у цілому позиція вченого з цього питання відображала прагнення окреслити основні принципи, котрі б забезпечували насамперед збереження архівних скарбів. А тому, на переконання М. Калачова, архівні документи слід знищувати тільки у крайньому разі та саме ті, що дійсно є непотрібними і цілком можуть бути замінені іншими, здатними слугувати для довідок та історичних студій на майбутнє. На жаль, він так і не пояснив, що саме розумів під заміною одних документів іншими. Цінною була його ідея щодо участі у вирішенні питань про вилучення та знищення непотрібних документів відповідальних представників установи (“высшее начальство”) і наукових експертів, зазначив В. Нікітін.

О. Воронов на відміну від М. Калачова, презентував шість істотно нових принципів, котрі закладали основу наукового підходу до орга-

нізації цього напрямку архівної роботи та за своїм змістом були більш наближені до його конкретики, а саме:

- рішення щодо відокремлення непотрібних документів повинні приймати компетентні особи з історично-юридичною підготовкою;
- виділення справ для знищення треба здійснювати не на підставі описів, а лише після пильного перегляду кожної справи;
- ініціатива стосовно відокремлення непотрібних архівних документів повинна надійти від керівництва архіву;
- слід зберігати описи знищених справ;
- у разі сумнівів щодо необхідності знищення певних архівних документів, їх потрібно зберігати;
- перед відокремленням архівних документів для знищення необхідно ознайомитися з книгою реєстрації видачі довідок.

Прогресивними, на думку автора, були підходи С. Богоявленського, котрі мали під собою підґрунтя методичного характеру (методи оцінки), зокрема:

- братися до відокремлення непотрібних архівних матеріалів потрібно дуже обережно, залучаючи до цієї роботи кваліфікованих працівників установи, а також фахівців з окремих дисциплін;
- ознайомлення лише із заголовками справ для вирішення питань щодо їх знищення є недостатнім, а відтак треба обов'язково уважно проглянути зміст цих справ;
- перед відокремленням непотрібних архівних документів потрібно:
  - а) розібрати їх;
  - б) з'ясувати, наскільки повно зберігся архівний фонд, до якого належать ці документи;
  - в) ознайомитися зі структурою й характером діловодства установи, в результаті діяльності якої архівний фонд сформувався;
- відокремлення необхідно розпочинати з архівних матеріалів, що належать найважливішим, провідним структурним підрозділам установи, а потім поступово переходити до документів другорядних підрозділів;
- відокремлення найкраще проводити одночасно з вивченням змісту всього архівного фонду для з'ясування, які саме архівні документи підлягають вилученню для знищення, а які повинні зберігатися;
- не підлягають відокремленню для знищення справи, у складі яких виявлено хоча б один цінний документ;
- допускається укладання для установ попередніх переліків архівних матеріалів, котрі на підставі їхньої оцінки визнані за такі, що не мають історичної або практичної значущості, але за умови, що серед них відсутні цінні документи; користуватися такими переліками необхідно з великою обережністю;

- для термінового розвантаження архівосховищ можна вилучити певні види документів, безумовно непотрібних (корінці квитанцій, використані пасажирські квитки), не вдаючись до всебічного вивчення складу фонду.

Підлягають зберіганню:

- матеріали краєзнавчого характеру;
- матеріали з історії установи:
  - інструкції, устави, звіти, журнали засідань;
  - особові справи службовців за наявності службових описів;
  - старі реєстри справ установ;
  - звіти про загальні ревізії установ;
  - справи, що відображають стосунки установи з населенням тощо.

На думку В. Нікітіна, професор В. Веретенников значно поглибив цей підхід, визначивши, *“які документи безумовно можна знищувати й які слід безумовно зберігати”*. Зокрема, за його оцінкою можна виділяти для знищення: 1) копії документів, що зберігаються у значній кількості примірників, у разі встановлення наявності оригіналів цих копій, а також відповідності копій оригіналу; 2) матеріали, що через різні причини являють собою паперовий мотлох, у разі відокремлення з нього цікавих документів; 3) документи з незрозумілим текстом, який розшифрувати неможливо; 4) документи фонду, зміст яких цілковито або за своїми основними даними відбивається в інших документах цього фонду. До числа документів, які треба *обов’язково зберігати* в архівах, він відніс: 1) документи раніше 1870 р., також періоду 1905–1907рр. й 1917–1921 рр.; 2) документи, цінність яких встановлено установою, якій вони належать; 3) зразки матеріалів, що знищуються; 4) науково-цінні документи. В. Нікітін підкреслив, що вченому вдалося на теоретичному рівні обґрунтувати принцип *“відбивання архівних документів”*, що слугував підставою для відокремлення документів певного фонду, зміст яких у цілому або за своїми основними даними відбився в інших документах цього фонду. Також відзначив, що С. Богоявленський і В. Веретенников, окресливши загальні підходи до визначення архівних документів, які слід дійсно вважати непотрібними та вилучати, а які необхідно обов’язково зберігати, значною мірою обмежили простір найбільш поширених помилок, котрих допускалися архівісти під час упорядкування документальних комплексів.

У другій частині публікації В. Нікітін розглянув доробок провідних представників західноєвропейської архівної науки. Зокрема, він відзначив фаховий підхід голландських архівістів Й. А. Фейта, С. Мюллера і Р. Фруїна до забезпечення збереженості цінних документів у державних і приватних архівах (особливо архівних документів до середини XVII ст.), визнання ними обов’язкової участі у відокремленні непотрібних архівних джерел науковців, достатньо чітке визначення складу

документів, котрі можна виділяти для знищення (копії документів на право володіння, угоди про оренду, за умови, що їхні тексти зберігаються у судах і нотаріаті або в інших установах; копії документів, що не представляють наукової цінності з палеографічного боку і не належать до будь-якої справи чи серії; документи розбиті, забруднені, стан яких не можливо відновити).

В. Нікітін зафіксував доречність пропозиції англійського архівознавця Х. Дженкінсона щодо необхідності відокремлення для знищення дублетних матеріалів. Акцентував увагу на рекомендаціях французького архівіста Ш. Шмідта, сутність яких полягала у наступному:

- постійному зберіганню підлягають:
  - всі справи та реєстри, що їх закінчено до 1830 р.;
  - документи, що підтверджують юридичні права установи, організації чи приватної особи;
  - документи, що мають або матимуть у майбутньому історичний інтерес;
- допускається вилучення для знищення:
  - документів, основні дані яких перенесено до іншого зведеного документа, а його надруковано;
  - документів, що становлять тимчасовий інтерес, після закінчення встановленого для них терміну зберігання.

В. Нікітін підкреслив, що важливе значення для збереження цінних документів мав запропонований Ш. Шмідтом порівняно близький до сучасності граничний строк постійного зберігання архівних документів.

Прагматично оцінюючи у висновках напрацювання українських, російських і зарубіжних архівістів, В. Нікітін відзначив їх домінуючу рису – висвітлення, переважно, загальних підходів до відокремлення непотрібних архівних документів і недостатній рівень їх теоретичного забезпечення. Подальшу перспективу вирішення проблем вилучення та знищення непотрібних документів він пов'язував із застосуванням на практиці “принципу відбивання архівних документів”, що обов'язково має супроводжуватися ґрунтовним вивченням історії архівного фонду, його складу та структури, сформованих на стадії діловодства установи, та виробленням на цій основі методичних рішень.

Серед публікацій привертає увагу стаття архівіста та книгознавця М. Яновського (1899–?) “Поняття архівного матеріалу” (1929)⁶⁵. Варто відзначити, що це був обдарований і сумлінний дослідник, високоосвічений, з широкою ерудицією. Чи не єдиним джерелом, де висвітлено основні факти його життєвого шляху та творчої діяльності, залишається стаття І. Верби, надрукована у біобібліографічному довіднику “Українські архівісти (XIX–XX ст.) (2007)⁶⁶. М. Яновський походив по материнській лінії зі славетного роду Григоровичів–Барських, який

дав українській культурі у XVIII ст. двох непересічних діячів – братів Василя (мандрівника і письменника) та Івана (архітектора), а з боку батька – видатного вченого, професора медицини Імператорського університету Св. Володимира у Києві, академіка ВУАН Т. Яновського, належав до старовинного козацького роду Гоголів – Яновських. Його двоюрідний брат по материнській лінії, П. Рулін (1892–1940) – визначний український вчений-театрознавець, фундатор українського театрознавства, театральний критик, літературознавець, педагог.

Упродовж 1920-х років, які виявилися найбільш продуктивними для М. Яновського, він працював під керівництвом В. Міяковського в експертній комісії з розбирання архівів при Київському губархіві, інспектором-інструктором Центральної книжкової палати, ученим архівістом і науковим працівником Київського центрального історичного архіву ім. В. Антоновича, брав участь у Всеукраїнській нараді завідувачів центральних і крайових історичних архівів (10–17 грудня 1928 р.), читав лекції та проводив семінарські заняття з архівознавства, друкувався⁶⁷. У числі пріоритетних напрямів фахових зацікавлень М. Яновського було книгознавство. Цей аспект наукової творчості знайшов відображення у підготовленій ним монографічній студії “О книге. Опыт анализа понятия “книга” (1929)⁶⁸. Звернення до теми дослідження він пояснив у передмові, зазначивши, що “Дать определение книги трудно, очень трудно, но думаю, что это возможно и к этому надо стремиться... Я стремился проанализировать то, что должно быть отнесено по тем или иным соображениям к объему понятия книги и, в результате этого анализа, найти признаки, составляющие содержание этого понятия. Таким образом, у меня создалось собственное определение понятия книги”⁶⁹. І все ж, головним чином, свої знання й творчі зусилля науковець цілеспрямовано орієнтував на розбудову архівної галузі в Україні. Предметом його дослідної рефлексії, методичних розробок залишалася актуальна проблематика української архівістики 1920-х – 1930-х рр. – архівна термінологія, розбирання архівних документів, їх класифікація, описування, забезпечення збереженості. Зокрема, у згадуваній вище статті “Поняття архівного матеріалу” М. Яновський поставив мету виявити ті істотні ознаки архівного документа, котрі дозволяють виокремити його від бібліотечних і музейних матеріалів, розкрити його поняттєву сутність та окреслити термінологічне тлумачення. Він вважав, що ця тема становить теоретичний інтерес, а її розгляд і обговорення сприятимуть розмежуванню сфер діяльності архівів і бібліотек. Засадничим моментом для нього був історично сформований склад документів архівного фонду, його типо-видова структура. Публікація являє собою втілення на практичному рівні позитивістського ідеалу науковості – значна кількість імен, різноманітних і логічно поданих фактів, історіографічних і бібліографічних джерел. Для виявлення інтелектуальних

передумов становлення цього поняття дослідник залучив праці українських, російських, зарубіжних істориків, архівознавців, бібліотекознавців, літературознавців, мовознавців, культурологів, котрі постачали йому максимально сприятливий та динамічний матеріал. Аналіз публікацій здійснювався ним у двох напрямках: перший – це використання історико-типологічного методу, акцент на тому, що називають “паралелями” – на загальних рисах, посилення на традицію, другий – вирізняє вміння здійснювати операцію порівняння – ототожнення та розрізнення як інструмент виявлення в нашаруванні різних ідей, підходів і формулювань підстав, необхідних для узагальнень й висновків. У великій нагоді для науковця стали його напрацювання у галузі книгознавства.

Головну ознаку архівного матеріалу М. Яновський вбачав насамперед у його належності в минулому до реєстратури чи особі, а суттєву відмінність від бібліотечного матеріалу – в первісному функціональному призначенні та системі організації. Він наголошував, що “*за архівний матеріал слід визнати рукописний і графічний (себ-то мапи, пляни, креслення, схеми, діаграми тощо) матеріал первісно призначений для певної установи або особи, також певну кількість примірників матеріалу, витвореного поліграфічними засобами, а саме стільки примірників, скільки їх первісно призначено для певних установ або осіб*”⁷⁰. Він вважав, що незалежно від місця постійного зберігання архівного матеріалу – в архіві чи в бібліотеці, до нього необхідно застосовувати виключно архівні принципи класифікації, а також встановити його чіткі межі, “щоб знати куди, який матеріал треба направляти і в яких межах адміністративні архівні органи повинні стежити за матеріалами, що до них ще не надійшли і приналежність яких до архівних матеріалів викликає сумніви”⁷¹. Подане науковцем тлумачення архівного матеріалу було позитивно оцінено В. Веретенниковим⁷².

На початку 1930-х рр. гостру полеміку викликала стаття полтавського архівіста та краєзнавця М. Лятошинського (1897–1967) “Про можливість запровадження бібліотечної децимальної системи в архівній справі” (1930)⁷³. Головним опонентом запропонованих автором інновацій виступив В. Домбровський у двох своїх публікаціях під назвою “Децимальна система в архівній справі” (1931, 1932)⁷⁴. Він зазначив, що М. Лятошинський підійшов до постановки вкрай актуального для архівної справи питання спрощено, обмежившись побіжним розглядом суто двох аспектів: пристосування децимальної системи до організації архівних фондів – їх класифікації за секціями, а також до позначення відомостей про їхнє місцезнаходження в топографічному покажчику. Тимчасом, підкреслив В. Домбровський, її використання вимагає ґрунтовного аналізу, оскільки, з одного боку, може бути корисним в окремих ділянках архівної праці, з іншого – завдати непоправної шкоди історичній науці та архівній галузі в цілому.

Уважно розглянувши сутність децимальної системи та відзначивши позитивні наслідки запровадження цієї системи класифікації в бібліотечній справі, бібліографії, він визнав недоцільність її застосування для класифікації архівних фондів установ і організацій, виходячи з природи цього “архівного матеріалу” та скупчення на той час в українських архівах великих масивів неопрацьованих документів офіційного походження. З огляду на те, що децимальна система є формально-логічною класифікацією, за його висновком, архівіст не може нею скористатися, адже “йому треба...з найбільшою точністю відновити розташування архівних матеріалів у складі даного архівного фонду за принципом походження, а не за змістом”⁷⁵. Виняток можуть становити лише фонди, що їх “було децималізовано у діловодстві дієвих установ”. На глибоке переконання автора, для архівіста під час класифікації архівних фондів установ і організацій, окремих документів цих фондів або розсипу, також справ або інших одиниць зберігання провідним має стати саме принцип походження, децимальна ж система може призвести до руйнації історично сформованої структури документального комплексу. У цьому контексті він вважав доречним звернутися до праці відомого італійського архівознавця, професора Римського університету Є. Казанови “Архівістика”. У спеціальному розділі другої частини своєї студії, присвяченому впорядкуванню архівних документів, учений подав стислу інформацію про виникнення і розвиток децимальної системи, окреслив її сутність та головне функціональне призначення – класифікацію змісту і заголовків книг. Спираючись на власне розуміння проблеми, підкріплене практичним досвідом й висновками провідних європейських архівістів, він вказав на негативні наслідки її використання в історичних архівах для класифікації документів та визначення їхнього місцезнаходження⁷⁶.

В. Домбровський закликав українських архівістів враховувати можливість децимальної системи на практичному рівні та рекомендував її застосування:

- для організації картотеки ЄДАФ, при цьому за основу взяти рубрики поділу ЄДАФ, запропоновані Центральним архівним управлінням УСРР;
- для класифікації: 1) архівних документів за предметною або тематичною ознаками; 2) книг і друкованих видань, що зберігаються у довідкових бібліотеках архівних органів; 3) діловодних документів установ; 4) специфічних питань архівної науки та архівного будівництва.

Отже, як бачимо, упродовж 1920-х – на початку 1930-х рр. у вітчизняній архівістиці сформувався спектр наукових підходів і методичних рішень до розв’язання нагальних проблем фондової організації архівних документів. З точки зору ідейного навантаження, теоретичних

засад і аксіологічних настанов публікації засвідчують прагнення їхніх авторів не тільки врятувати архівні скарби українського народу від знищення або розпорошення, але й забезпечити на державному рівні їх раціональну організацію, створення з урахуванням потреб розвитку національної культури, науки та освіти відповідних умов інтелектуального доступу до архівної інформації. Модель організації архівного фонду привертала до себе постійну увагу представників національно свідомої наукової еліти в контексті забезпечення цілісності та збереженості архівної спадщини українського народу, її повноти й збагачення. Адже в їх розумінні, різноаспектні за своїм складом і структурою комплекси архівних документів, що мають ознаку історичних джерел, становлять фундамент об'єктивної картини вітчизняної історії від найдавніших часів до сьогодення, виявлення суттєвих прикмет української культури у сфері легітимних інституцій та правових уявлень, у колі інтелектуальних, мистецьких й освітніх пріоритетів, у ділянці релігійного життя. Вони справляють у сукупності потужний вплив на державотворчі процеси, національну свідомість, слугують основою для національної ідентифікації України у світовому просторі.

Формування поняття “архівний фонд”, як засвідчує тогочасна практика архівного будівництва в Україні, було тісно пов'язане з розробленням теоретичних й прикладних аспектів реформування архівної галузі: централізацією архівної справи, утворенням державних архівів та інших установ архівного типу з правом постійного зберігання архівних документів, визначенням їх статусу та підпорядкованості, формуванням складу і структури їхніх документальних комплексів, принципів організації.

Ідентифікація поняття “архівний фонд” відбувалася на тлі становлення вітчизняного архівознавства, поступового накопичення архівознавчого знання, започаткування в його межах окремих теорій – архівного описування, фондування, експертизи цінності архівних документів. 1920-ті роки виразно засвідчили ускладнення форм самосвідомості української архівної науки – окремі історіографічні розвідки, студії науково-теоретичного характеру, методичні розробки окреслюють самостійну галузь дослідження, тяжіють до вдосконалення понятійного апарату і наукової лексики. У науковий обіг запроваджувалися базові принципи та поняття архівознавства – “принцип поваги до фонду”, “принцип походження”, “архів”, “архівний матеріал”, “архівний фонд”, “діловодний фонд”, “архівна колекція”, “класифікація архівного матеріалу”, “реконструкція архівного матеріалу”, “архівне описування” з акцентом на їхні основні та істотні ознаки. Показовим є факт, що рефлексії з приводу поняття “архівний фонд” вирізняли в його змісті головні елементи – “сукупність архівного матеріалу”, “єдність його походження”, а також причинно-наслідковий зв'язок між цим матеріа-

лом і його утворювачем. Під “причиною” у даному випадку розумілося функціонування певної установи, а “наслідком” – утворення у процесі її діяльності цілісного фонду документів. І хоча поняття “фондоутворювач” залишалося ще не унормованим, проте намітилося розширене трактування його змісту: фондоутворювачем визнавалася не тільки юридична особа – установа, організація, підприємство, а й приватна особа; посилилася увага до питань про визначення хронологічних меж його діяльності. Адже діяльність фондоутворювача не тільки організує масив документів, але й визначає його видовий склад і змістовне наповнення, внутріфондове групування, окреслює структуру фонду.

Потрібно підкреслити ще один важливий момент: це активне сприйняття українськими архівістами “принципу походження”, що відображав генетичний зв’язок документів фонду з їх фондоутворювачем і вимагав збереження первісного порядку організації документів фонду, сформованого у діловодстві установи-фондоутворювача. Слід відзначити співзвучність спрямування теоретичних напрацювань українських архівістів у розробці цього поняття із загальними тенденціями західноєвропейської архівознавчої думки, зокрема, акцентацію їхньої уваги на принципі походження в інтерпретації голландських архівістів. Логічним продовженням принципу походження стало запровадження в архівній практиці принципу неподільності фонду, який забороняв роз’єднувати фонди, створювати з документів штучні утворення колекційного типу, а також визнання архівістами прямого зв’язку внутріфондової систематизації документів з історично сформованою структурою фондоутворювача.

---

¹ Білокін С. І. Архівіст Володимир Міяковський // Архівна і бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 213–222; *Він же*. Володимир Міяковський – діяч української книги // Вісник Книжкової палати. – К., 1998. – № 2 (20). – С. 39–43; *Він же*. Володимир Міяковський (1888–1972) // Вісті УВАН. – Ч. 2. – Нью-Йорк, 2000. – С. 201–267.

² Боряк Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”. Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи [Текст] / Геннадій Боряк; Нац. акад. наук. України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін-т рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – К., 1995. – 347 с.

³ Волкотруб Г. К. Пилип Васильович Клименко (1887–1955): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005. – 20 с.

⁴ Гирич І. Б. Документи академіка М. С. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА України у м. Києві // Архіви України. – 1989. – № 4. – С. 53–63; *Він же*. Архів М. Грушевського // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 29–37; *Він же*. Щоденник М. Грушевського (1904–1910 рр.) // Там само. – 1995. – № 1. – С. 10–30; Гирич І., Гирич В. Листи Михайла Грушевського до Олександра

Грушевського (До проблеми взаємин двох братів) // Укр. історик. – 1991. – № 3–4. – С. 416–432.

⁵ *Калакура Я. С.* Історичне архівознавство в Україні // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 8–17; *Він же.* Архівознавство: наука чи система наукових знань? // Хрестоматія з архівознавства. – К., 2003. – С. 35–45; *Він же.* Українська історіографія: курс лекцій. – 2-е вид. – 2007; *Калакура Я. С., Войцехівська І. Н.* Архіви України в умовах реорганізації архівної справи в Росії кінця XIX – початку XX ст. / Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 291–312.

⁶ *Климова К. І.* “Кожна військова акція фахово зафіксована” (до питання про організацію воєнно-історичних архівів в Україні 1918–1923 рр.) // Архівна і бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 46–52.

Вона ж. Перший проект Воєнно-історичного архіву в Києві // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2001. – Вип. 3. Джерелознавчі дисципліни. – С. 18–28.

⁷ *Мага І. М.* Віктор Олександрович Романовський – історик та архівіст: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2003. – 19 с.

⁸ *Матяш І. Б.* Основні проблеми архівного будівництва доби визвольних змагань // Архівна і бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 11–26; *Вона ж.* Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. – К., 1999. – 480 с.; *Вона ж.* Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. – К., 2001. – 228 с.; *Вона ж.* Організація наукових досліджень у галузі архівної справи // Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 380–390; *Вона ж.* Архівознавство як наука: витоки та вектори формування змісту // Студії з архів. справи та документознавства. – 2009. – Т. 17. – С. 7–10.

⁹ *Московченко Н.* Розвиток архівної справи в Україні (1919–1932 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук. – К., 2003. – 20 с.; *Вона ж.* Правові засади розвитку архівної справи в Україні (1919–1932 рр.) // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т. 11. – С. 5–13.

¹⁰ *Павловська Н. П. В. І.* Веретенников як архівознавець та архівіст. Автореф. дис...канд. іст. наук. – К., 2003. – 19 с.

¹¹ *Папакін Г. В.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. – К., 2003. – 282 с.

¹² *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 198 с.; *Він же.* Рідний брат Михайла Грушевського / З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КДБ. – 1994. – № 1. – С. 89–93; *Він же.* Архіви Комуністичної партії України: формування, структура, функціонування (1918–1991) // Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 427–442.

¹³ *Сельченкова С. В.* Переліки документів у діловодстві: історія, класифікація, концептуальні та методичні засади підготовки: Автореф. дис...канд. іст. наук. – К., 2005. – 20 с.; *Вона ж.* З історії експертизи цінності документів та укладання переліків документів в Україні у 1920–1930-ті роки // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 23–33.

¹⁴ *Колесник І. І.* Українська історіографія XVIII – початок XX століття. – К., 2000. – С. 218.

¹⁵ *Козут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 208–217.

¹⁶ *Колесник І. І.* Українська історіографія XVIII – початок XX століття... – С. 69.

¹⁷ *Грушевський О. С.* . Наші наукові потреби // Відродження. – 1918. – Ч. 44. – С. 3; *Він же.* Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Т. 70. – С. 126–133; *Він же.* Сучасне українське архівознавство // Україна. – 1918. – Кн. I. – С. 81–90; *Стаття академіка М. Петрова* “Про стан архівної справи на Україні”. 23 листопада – 1 грудня 1918 р. // Пам’ятки. – К., 1998. – С. 77–80.

¹⁸ *Матяш І. Б.* Олександр Грушевський як діяч архівної справи // Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси... – С. 14–30; *Приходько Л. Ф.* Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: Автореф. дис... канд. іст наук. – К., 2005. – 19 с.; *Вона ж.* Олександр Грушевський як керівник першого державного органу управління архівною справою України і особистість // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Т. 15. – С. 207–214; *Вона ж.* “Люба моя, згадуйте наше минуле спільне, не забувайте, як ми всі бували разом...” (Із листування Олександра та Ольги Грушевських) // Пам’ятки: археографічний щорічник. – К., 2008. – Т. 8. – С. 207–232.

¹⁹ *Коваленко О. Б.* Вадим Модзалевський і розвиток архівної справи на Північному Лівобережжі України за доби визвольних змагань // Архівна і бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Зб. наук. праць. – К., 1998 – С. 208–213; *Матяш І. Б.* Вадим Модзалевський і Володимир Міяковський: співпраця на ниві архівістики // Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси... – С. 32–56.

²⁰ *Коваленко А. Б.* В. Л. Модзалевський как историк и источниковед. Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1980; *Белоконь С. И.* Генеалогические материалы в архиве В. Л. Модзалевского // Археографический ежегодник за 1979 год. – М., 1981. – С. 266–273; *Ясь О.* Генеалогічні ідеї Вадима Модзалевського в реперції української зарубіжної історіографії другої половини 1940–1980-х років // Студії з архів. справи та документознавства. – 2007. – Т. 15. – С. 189–193; *Томазов В.* Внесок Вадима Модзалевського у розвиток генеалогії / Там само. – С. 193–196; *Ковтун М.* Генеалогічні дослідження Вадима Львовича Модзалевського (1882–1920) // Там само. – С. 196–203.

²¹ Звернення Бібліотечно-архівного відділу до Генерального Секретарства військових справ про організацію збирання воєнно-історичних документів. м. Київ, 11 січня 1918 р. // Пам’ятки. – К., 1998. – С. 44.

²² З доповідної записки О. Грушевського про створення архіву “Юго-Западного фронта Союза городов”. м. Київ, після 30 липня 1918 р. // Там само. – С. 72–73.

²³ *Його ж.* Сучасне українське архівознавство // Україна. – 1918. – Кн. I. – С. 83–86.

²⁴ Статут Українського національно архіву. м. Київ, [червень–липень] 1918 р. // Пам’ятки. – К., 1998. – С. 67–70.

²⁵ Лист Бібліотечно-архівного відділу до Міжвідомчої Комісії щодо мирного договору з Росією про повернення в Україну архівних документів, які були примусово вивезені до російських архівів. М. Київ, 23 травня 1918 р. // Там само. – С. 57–58.

²⁶ *Климова К.* Каманін Іван Михайлович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліогр. довідник. – К., 2007. – С. 266–268; *Вона ж.* Архівна діяльність Київського відділу Імператорського Російського Воєнно-історичного товариства // Історія. Історіографія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе). – К., 1996. – С. 231–250; *Якобчук Н. О.* Джерела дослідження біографії І. М. Каманіна // Університет. – 2010. – № 3. – С. 102–111.

- ²⁷ Каманін І. М. План організації архівної справи в Україні. м. Київ [липень–червень] 1918 р. // Пам'ятки. – К., 1998. – С. 65–67.
- ²⁸ Нариси історії архівної справи в Україні... – С. 346–347.
- ²⁹ Протоколи I съезда архивных деятелей РСФСР, 14. – 19 марта 1925 г. // М. – Л., 1926. – С. 253.
- ³⁰ Там само. – С. 253.
- ³¹ Там само. – С. 254.
- ³² Там само. – С. 306.
- ³³ Жданович Я., Любавский М. К вопросу о недроблении архивных фондов // Архивное дело. – 1926. – Вып. 5–6. – С. 57–67.
- ³⁴ Водолажченко О. Підручник до класифікування та опису архівів Мюллер'а, Фейт'а та Фруен'а // Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 24–33.
- ³⁵ Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927. – 170 с.
- ³⁶ Бутич І. Романовський Віктор Олександрович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліогр. довідник. – К., 2007. – С. 541–543; Мага І. М. Віктор Олександрович Романовський – історик та архівіст: Дис. канд. істор. наук. – К., 2003. – 190 с.
- ³⁷ Матяш І. Б. Віктор Романовський – автор першого національного підручника з архівознавства // Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси... – С. 178–196.
- ³⁸ Там само. – С. 192.
- ³⁹ Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах... – С. 5.
- ⁴⁰ Там само. – С. 126.
- ⁴¹ Там само. – С. 124.
- ⁴² Там само. – С. 129.
- ⁴³ Веретенников В. Уваги з досвіду по архівному будівництву // Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 1–23.
- ⁴⁴ Він же. К вопросу о построении истории учреждений. (Из опыта изучения учреждений России XV–XIX веков // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. – К., 1927. – № 6. – С. 14–25.
- ⁴⁵ Він же. Про поняття “архівний фонд” // Архівна справа. – 1927. – Кн. 4. – С. 28–35.
- ⁴⁶ Він же. До принципів питань з розборки та класифікації архівних матеріалів // Архівна справа. – 1930. – Кн. 1. – С. 30–40.
- ⁴⁷ Він же. Архівознавство. Лекція I. – Харків; Одеса, 1931. – 20 с.
- ⁴⁸ Матяш І. Б. Віктор Веретенников – видатний архівознавець // Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси... – С. 142–160; Павловська Н. П. Нові документи про видатного архівознавця В. І. Веретенникова // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 189–193; Вона ж. Видатний український архівознавець В. І. Веретенников та його діяльність щодо збереження архівних документів з історії регіонів України // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 156–160.
- ⁴⁹ Веретенников В. І. Архівознавство. Лекція IV і V. – Х., 1931. – С. 1–2.
- ⁵⁰ Веретенников В. Архівознавство. Лекція I... – С. 2.
- ⁵¹ Там само. – С. 3.
- ⁵² Він же. Уваги з досвіду по архівному будівництву... – С. 10.
- ⁵³ Він же. Про поняття “архівний фонд”... – С. 30–31.
- ⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 903, арк. 28–29.
- ⁵⁵ Там само. – арк. 29.

⁵⁶ *Міяковський В.* Про реконструкцію архівних фондів // Архівна справа. – 1927. – Кн. 4. – С. 22–27.

⁵⁷ *Бутич І.* Міяковський Володимир Варлаамович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліогр. довідник. – К., 2007. – С. 414–418; *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси... – С. 32–56.

⁵⁸ *Міяковський В.* Центральний історичний архів ім. В. Б. Антоновича в Києві (1922–1925 рр.) // Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 101–118; *Він же.* Архівний з'їзд у Москві (14–19 березня 1925 р.) // Там само. – 1925. – Кн. 1. – С. 155–162.

⁵⁹ Пам'ятки. – К., 1998. – С. 101–103.

⁶⁰ Доповідна записка завідувача Архівного управління УСРР В. Міяковського до Київської губнаросвіти про діяльність і перспективи розвитку архівної справи в Україні. м. Київ, 26 березня 1920 р. // Там само. – С. 155–157.

⁶¹ *Міяковський В.* Про реконструкцію архівних фондів // Архівна справа. – 1927. – Кн. 4. – С. 25.

⁶² Там само. – С. 27.

⁶³ *Нікітін В.* До теорії відокремлення непотрібних архівних матеріалів // Архівна справа. – 1928. – Кн. 8. – С. 8–21.

⁶⁴ *Він же.* Архівне законодавство СРСР і архівна справа в СРСР. Лекція I. – Х., Одеса, 1931. – 19 с.; *Він же.* Архівне законодавство в СРСР і постановка архівної справи в УСРР. Лекція II. Х., Одеса, 1931. – 21 с.; *Він же.* Соціалістичне будівництво і архівна справа. Лекція I – II. Х., 1931. – 41 с.; *Він же.* Організація архсправи в УСРР // Радянський Архів. – 1931. – Кн. 3. (18). – С. 71–79; *Він же.* Утилізація непотрібних архматеріалів (принципи і техніка) // Радянський Архів. – 1931. – Кн. 3 (18). – С. 80–82.

⁶⁵ *Яновський М.* Поняття архівного матеріалу // Архівна справа. – 1929. – Кн. 9–10. – С. 49–63.

⁶⁶ *Верба І.* Яновський Михайло Теофілович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліогр. довідник... – С. 703–704.

⁶⁷ *Яновський М.* Систематизація архівної розсипи (розпорошеного архівного матеріалу) // Архівна справа. – 1930. – Кн. 1. (12) – С. 41–49; *Він же.* Про можливість запровадження списково-карткового опису // Архівна справа. – 1931. – Кн. 4 (15). – С. 59–67; *Він же.* Про груповий опис // Архів Радянської України. – 1932. – № 1–2 (січень–квітень) – С. 172–178.

⁶⁸ *Він же.* О книге. Опыт анализа понятия “книга” / С предисловием проф. С. И. Маслова. – К.: Культура, 1929. – 188 с.

⁶⁹ Там само. – С. 17–19.

⁷⁰ *Він же.* Поняття архівного матеріалу. – С. 59.

⁷¹ Там само. – С. 63.

⁷² *Веретенников В.* До принципів питань з розборки та класифікації архівних матеріалів // Архівна справа. – 1930. – Кн. 1. – С. 33.

⁷³ *Лятошинський М. В.* Про можливість запровадження бібліотечної десятичної системи в архівній справі // Архівна справа. – 1930. – Кн. 1. – С. 60–62.

⁷⁴ *Домбровський В.* Децимальна система в архівній справі // Радянський Архів. – 1931. – Кн. 3 (18). – С. 83–93; *Він же.* Децимальна система в архівній справі // Архів Радянської України. – 1932. – № 1–2 (січень–квітень). – С. 168–172.

⁷⁵ *Він же.* Децимальна система в архівній справі // Радянський архів. – 1931. – Кн. 3. – С. 87.

⁷⁶ *Casanova E.* Archivistica. – Roma, 1928. – P. 206–209.

В статье проанализированы особенности формирования понятия “архивный фонд” в работах ведущих украинских ученых-архивоведов и архивистов 1920-х – начала 1930-х годов.

Ключевые слова: архив; архивный фонд; принцип происхождения; фондирование архивных документов.

There is analyzed the peculiarities of the creating of the notion "archival fond" in the works of leading Ukrainian scholars and archivists in 1920 - at the beginning of 1930 in the article.

Keywords: the archives; the archival fond; the principle of provenance; the fending of archival documents.